

Fylkesmannen i
Hordaland

Innsatte i Bergen fengsel: **Leseferdigheter og lesevansker**

Arve E. Asbjørnsen

Institutt for biologisk og medisinsk psykologi
Universitetet i Bergen

Terje Manger

Institutt for samfunnspsykologi,
Universitetet i Bergen

Lise Ø. Jones

Institutt for biologisk og medisinsk psykologi
Universitetet i Bergen

2007

Fylkesmannen i Hordaland
Kopiering er ikkje tillate utan avtale med den som har opphavsretten

ISBN 978-82-92828-02-1

Trykk: Kalleklev Trykkeri A/S, Bergen

Føreord

Rapporten som no ligg føre, *Innsatte i Bergen fengsel: Leseferdigheter og lesevaner*, er ei kartlegging av lesevanar og lesedugleikar blant innsette i Bergen fengsel. Det er den første i ein serie av tre rapportar om lesevanar blant innsette i Bergen fengsel.

Undersøkinga er gjennomført av professor Arve E. Asbjørnsen, Institutt for biologisk og medisinsk psykologi, Universitetet i Bergen, professor Terje Manger, Institutt for samfunnspsykologi, Universitetet i Bergen og doktorgradsstipendiat Lise Ø. Jones, Institutt for biologisk og medisinsk psykologi, Universitetet i Bergen, etter oppdrag frå Fylkesmannen i Hordaland. Denne rapporten er ei oppfølging av St.meld.nr.27 (2004-2005) *Om opplæringa innanfor kriminalomsorgen "Enda en vår"*.

Resultata frå denne pilotundersøkinga blant innsette i Bergen fengsel viser at ein stor del av deltakarane har vanskar med grunnleggjande lesedugleikar som fell innafør kriteriet for spesifikke lesevaner. Det er ein klar tendens til at dei overrapporterer eigne lesedugleikar. Bruk av normerte kartleggingsprøver i lesing, skrivning og rekning vil vera sentrale verktøy for å kunne tilpasse opplæringa i tråd med innsette sine evner og føresetnader, og ulike pedagogiske programvarer kan vera eit av fleire tilretteleggingstiltak for å trene på å forbetre lese- og skrivedugleikane. Rapporten viser og at det er eit stort behov for utgreiing av lese-, skrive- og reknedugleikane for tilrettelegging av opplæringstilbodet innanfor kriminalomsorga.

Fylkesmannen i Hordaland oppmodar utdanningsstyresmaktene, kriminalomsorga, dei ulike etatane og andre interesserte til å drøfte resultata og vurderingane som er presenterte i denne rapporten.

Fylkesmannen i Hordaland rettar takk til Åsane vidaregåande skole og Bergen fengsel som administrerte undersøkinga, og til alle innsette som svara på spørjeskjemaet. Vidare rettar Fylkesmannen i Hordaland takk til Arve Asbjørnsen, Terje Manger, Lise Ø. Jones og deira medarbeidarar for godt utført arbeid.

Bergen, april 2007

Kjellbjørg Lunde
utdanningsdirektør

**Innsatte i Bergen fengsel:
Leseferdigheter og lesevaner**

Arve E. Asbjørnsen

Institutt for biologisk og medisinsk psykologi

Universitetet i Bergen

Terje Manger

Institutt for samfunnspsykologi

Universitetet i Bergen

Lise Ø. Jones

Institutt for biologisk og medisinsk psykologi

Universitetet i Bergen

2007

Innholdsfortegnelse

Sammendrag	4
<u>1.</u> Innledning	5
<u>2.</u> Metode	13
Deltagere	13
Rekruttering og testprosedyre	14
<u>3.</u> Resultater	17
Selvrapporterte leseferdigheter og lesevaner	17
Registrerte leseferdighetene blant deltagerne	19
Leseferdigheter i relasjon til kriminalitet	22
Tidligere utredning og tilrettelegging for lese-, skrive- og regnevansker	23
<u>4.</u> Diskusjon	24
<u>5.</u> Oppsummering og praktiske implikasjoner	28
Litteratur	31

Forord fra forfatterne

Undersøkelsen som rapporten bygger på er gjennomført ved Institutt for biologisk og medisinsk psykologi og Institutt for samfunnspsykologi ved Universitetet i Bergen, på oppdrag fra Fylkesmannen i Hordaland, Utdanningsavdelingen. Oppdraget er utført av forskergruppen REAG, *Research on Education for At-risk Groups*, i samarbeid med Eikeland forskning og undervising og med deltagelse fra Statped Vest.

Høsten 2006 gikk det ut en forespørsel til innsatte i Bergen fengsel om å delta i en kartlegging av lesevaner og leseferdigheter blant de innsatte. Nittifire innsatte gav positiv tilbakemelding på at de ønsket å delta, og dette er den første rapporten hvor resultatene fra leseundersøkelsen blir systematisk gjennomgått. Datainnsamlingen ble gjennomført i tiden september og oktober 2006. Med oss på datainnsamlingen var Eldbjørg T. Lyssand, Statped Vest, Therese Rasmussen og Ingunn Forland, Institutt for biologisk og medisinsk psykologi.

Vi takker seniorrådgiver Torfinn Langelid ved Utdanningsavdelingen hos Fylkesmannen i Hordaland for god hjelp ved tilretteleggingen for gjennomføringen av studien. Også en stor takk til Alfhild Taraldsen og resten av personalet ved fengselsundervisningen i Bergen fengsel for en stor innsats ved forberedelsene og gjennomføring av datainnsamlingen i prosjektet. Prosjektgjennomføringen har bydd på store administrative og praktiske utfordringer som vi vanskelig kan se vi hadde vært i stand til å løse uten god hjelp fra lærerstaben. Også en takk til ledelsen og ansatte ved Bergen fengsel som har stilt velvillig opp ved behov, og sørget for at dette prosjektet ble muliggjort. Ikke minst en stor takk til innsatte som velvillig og med stor innsats har stilt opp i undersøkelsen.

Vi vil også takke professor Solveig Alma Halaas Lyster ved Institutt for spesialpedagogikk, Universitetet i Oslo, for velvillig å stille måleinstrumenter til disposisjon og hjelp til å forstå resultatene fra undersøkelsen. Resultatene som presenteres er forfatterens ansvar, og de er også ansvarlig for eventuelle feil i rapporteringen.

Bergen 16. april 2007

Arve E. Asbjørnsen

Terje Manger

Lise Ø. Jones

Sammendrag

Denne rapporten presenterer noen delresultater fra en pilotstudie om innsattes vaner og ferdigheter i lesing, skriving og matematikk. Nittifire innsatte i Bergen fengsel deltok i en spørreskjemaundersøkelse med fokus på egen opplevelse og vurdering av egne ferdigheter og vaner innenfor disse områdene. Syttien av disse innsatte deltok også i en standardisert leseprøve for avdekking av lesehastighet og grunnleggende lesetekniske ferdigheter.

68,4 % vurderte sine ferdigheter i lesing som over middels, 54,4 % vurderte ferdighetene i skriving som over middels og 32,8 % så regneferdighetene sine som over middels. Nær halvparten av deltagerne opplyste samtidig at de har ulike grader av vansker knyttet til de samme ferdighetene.

Samsvaret mellom selvrapporterte ferdigheter og skårer på leseprøvene var lavt. Gjennomsnittlig lesehastigheten ved stillelesing av sammenhengende tekst var lavt (gjennomsnittlig 209,2 ord per minutt) sammenlignet med det som er vurdert til å være funksjonell lesehastighet. Lesehastigheten til de innsatte tilsvarer det en forventer ved slutten av ungdomsskolen, men er lavere enn det en forventer på grunnlag av alder. Prøver på lesetekniske ferdigheter viste at om lag en tredjedel av deltagerne skåret innenfor rammene av 4.prosentil, det vil si at 96 % av normeringsutvalget har bedre prestasjoner på prøvene på ordgjenkjenning og fonologisk bearbeiding enn vi finner i dette utvalget av innsatte. Dette er klart under det som er forventet blant voksne, og indikerer at forekomsten av spesifikke dyslektiske vansker er langt høyere i dette utvalget enn hva som er forventet.

Det ble ikke funnet samsvar mellom hvilken type kriminalitet som er grunnlaget for fengslingen og leseferdigheter i dette utvalget.

38,7 % av deltagerne hadde tidligere vært henvist for utredning av lese- og skrivevansker, og 28 % rapporterer at de tidligere har fått stilt diagnosen dysleksi. Dette viser at en stor andel av de innsatte har fått vurdert leseferdighetene på et tidligere tidspunkt.

Resultatene viste også at det er et stort behov for utredning av lese-, skrive- og regneferdigheter for tilrettelegging av undervisningstilbudet innenfor fengselsundervisningen.

1. Innledning

Stortingsmelding nr 27, 2004-2005, Om opplæringen innen kriminalomsorgen, peker på behovet for å kartlegge lese-, skrive- og regneferdighetene blant de innsatte i Norge. Høsten 2006 ble det gjennomført en pilotstudie blant innsatte i Bergen fengsel med formål å prøve ut instrumenter for å kartlegge leseferdigheter og lesevaner, samt å finne tjenelige instrumenter for bruk til diagnostisering av dysleksi blant innsatte. Pilotstudien ble gjennomført i løpet av september 2006, i samarbeid med ledelsen i Bergen fengsel og ansatte ved Åsane videregående skole, avd. Bergen fengsel. Det heter i stortingsmeldingen:

”Flere undersøkelser dokumenterer en klar sammenheng mellom lærevansker og kriminalitet. Generelt kan det sies at dette avspeiler en bakgrunn preget av mangelfull sosial og skolefaglig stimulering, og at det derfor tilsier at det må settes inn ekstra ressurser for å komme disse problemene til livs.

Minoritetsspråklige er en spesielt utsatt gruppe i denne sammenheng. Nesten hver tredje innsatt rapporterer selv at de har litt eller mye lese- og skrivevansker. For den yngste aldersgruppen er tallene enda høyere. For innsatte som er vokst opp utenfor Europa, har nesten halvparten slike problemer. Antallet som har regne- eller matematikkvansker, er høyere.” (s. 18)

”En klar sammenheng mellom lærevansker og kriminalitet” kan tolkes i flere retninger. ”Lærevansker” er et begrep som er relativt upresist definert. Vanlig i litteraturen er imidlertid at det skal påvises spesifikke, kognitive forstyrrelser, som ligger til grunn for mangelfull skolefaglig fremgang, for at det skal konkluderes med at det foreligger en lærevanske. Dersom den manglende fremgangen kan forklares ved miljø, kultur, ressurser eller mangelfull pedagogisk tilbud, skal det ikke konkluderes med at det foreligger en lærevanske (WFN, 1968). I andre tilfelle må det utredes om årsaken til mangelfull fremgang ligger i sosioemosjonelle forhold, familiære forhold eller pedagogiske forhold. Dersom lærevansker er påvist, er det en mulig tolkning at lærevansker øker sannsynligheten for utvikling av kriminell atferd. En annen tolkning er at tidlig antisosial atferd øker risikoen for å ikke lykkes i skolen. Manglende skolefaglig fremgang opptrer da ikke som følge av en lærevanske, men som følge av mangelfull opplæring eller mangelfull pedagogisk oppfølging. En tredje mulig forklaring er at bakenforliggende forhold, som

emosjonelle forstyrrelser, oppmerksomhetsvansker eller hyperaktivitet, kan ligge til grunn for utvikling av antisosial atferd og samtidig også forårsake vansker knyttet til opplæring. Det er vanskelig å finne dekning for en klar sammenheng mellom utvikling av antisosial atferd og spesifikke lærevansker. Det foreligger data som kan tolkes som at tidlige språkforstyrrelser kan ligge til grunn for tidlig antisosial atferd (Stattin & Klackenbergs Larsson, 1993), og tidlige språkvansker er sentralt når vi vurderer utvikling av spesifikke lærevansker (dysleksi). Dette *kan* innebære at det vil være en økt forekomst av dysleksi blant personer som viser kriminell atferd. Det er med bakgrunn i internasjonale studier gode grunner for å forvente *markert nedsatte leseferdigheter* blant innsatte (Moody et al., 2000; Morgan & Kett, 2003), sammenlignet med hva som finnes i befolkningen for øvrig. Imidlertid er det ikke funnet like klare holdepunkt for at forekomsten av *dysleksi*, definert som lesevansker som følge av en svikt i det fonologiske bearbeidingsystemet, er større blant innsatte enn i normalbefolkningen (Samuelsson, Herkner, & Lundberg, 2003). Det blir tvert imot funnet at den økte forekomsten av lesevansker blant innsatte er relatert til kulturelle forhold, mangelfull opplæring og mangelfull lesetrening. Tilsvarende er det holdepunkter for at miljøforhold i større grad enn genetiske komponenter kan forklare sammenhengen mellom antisosial atferd og lesevansker (Trzesniewski, Moffitt, Caspi, Taylor, & Maughan, 2006).

Tilfredsstillende lese-, skrive- og regneferdigheter utgjør et viktig grunnlag for utdanning og arbeid. Nyere forskning viser at mangelfulle ferdigheter innenfor disse områdene kan skape vansker for å lykkes i arbeidslivet og i samfunnet for øvrig (Gabrielsen, 2005; Solheim & Ytrehus, 2005). I dagens informasjonssamfunn øker betydningen av gode leseferdigheter, siden stadig større andel av informasjonen er presentert i skriftlig form, enten på internett, i brukermanualer eller gjennom annonsetekster. Tjenester som det tidligere var selvsagt ble ivaretatt av tjenesteytere, så som billettkjøp, reisebestillinger etc., foregår nå i hovedsak over internett. Arbeidsoppgaver som tidligere i hovedsak ble regnet som fysisk kroppsarbeid, medfører i større grad at en må forholde seg til skriftlige arbeidsinstrukser og skriftlig rapportering.

Samtidig som kravet til skriftlig informasjonshåndtering øker, ser vi at en stor andel av befolkningen har svake leseferdigheter. Dette øker risikoen for å falle utenfor arbeidslivet. Den internasjonale leseundersøkelsen (The International Adult Literacy Survey, IALS), legger til grunn at leseferdigheter kan klassifiseres på en femdelt skala, hvor laveste trinn utgjør de mest grunnleggende leseferdigheter og høyeste nivå er

akademiske leseferdigheter. Nivå tre er hva som blir antatt å være minstekravet for leseferdigheter for å tilfredsstille krav i et moderne samfunn. Leseferdigheter er vurdert innenfor tre ulike områder: prosatekster (ulike tekster fra aviser, litteratur etc), dokumenter (eks. tabeller, grafer, kart etc.) og kvantitativ informasjon (bruk av matematiske operasjoner på grunnlag av numerisk informasjon i tekst). Gabrielsen (2000) viser til at så mye som en tredjedel av den voksne del av befolkningen i Norge ikke har leseferdigheter som tilsvarer nivå tre etter IALS sine retningslinjer.

Det er videre påvist at egen bevissthet om leseferdigheter ikke nødvendigvis er i overensstemmelse med målbare leseferdigheter i normalbefolkningen, men at det er en klar tendens til å overvurdere egne leseferdigheter. En sannsynlig forklaring er at folk flest vil eksponere seg for lesemateriell som er tilpasset leseferdighetene, og derved oppleve mestring. For eksempel vil en med svake leseferdigheter kunne lese overskrifter, inngresser og kortere artikler i avisen, men vil ikke ta fatt på kronikker, ledere og andre lengre artikler med mer avansert språk. Det kan imidlertid være stor motsetning mellom de krav til leseferdigheter som arbeidsgivere og samfunnet for øvrig fordrer, og de krav den enkelte stiller til sine leseferdigheter i det daglige.

De innsatte kan med tanke på utvikling av antisosial atferd og kriminalitet grovt sett deles i to hovedgrupper: tidligstartere og senstartere (Moffitt, Caspi, Harrington, & Milne, 2002). *Tidligstartere* betegner personer som allerede tidlig i førskolealder viser store og sammensatte atferdsproblemer. Dette er barn, nesten alltid gutter, med risikofylte individuelle egenskaper (nevrobiologiske og genetiske) og oppvokst i risikofylt miljø (mangelfulle foreldreferdigheter, dårlige opplæringsstilbud og sosial nød). Handlingene kan være preget av manglende impulskontroll og annen atferd som kan ha likhetstrekk med hyperkinetisk syndrom, og denne diagnosen kan også være til stede. Et av trekkene er hyppig skolefravær og manglende kontinuitet i utdanningen, eventuelt i kombinasjon med alternative opplæringsprogram. Det er også dokumentert relativt høy grad av samvariasjon (rundt 30 %) mellom hyperkinetisk syndrom/ADHD og ulike former for lærevansker, deriblant dysleksi. (Shaywitz & Shaywitz, 1988). *Senstarterne* skiller seg ikke ut fra andre barn i barnealderen. De viser antisosial atferd på et senere tidspunkt i livet enn tidligstarterne (tenårene), og vil oftere ha et høyere utdanningsnivå og mer omfattende yrkeserfaring. Det er antatt at lærevansker, deriblant dysleksi, sjeldnere forekommer i denne gruppen. Som voksne soner senstarterne langt sjeldnere for voldskriminalitet enn tidligstarterne.

Komorbiditet brukes som begrep for å beskrive at to ”sykelige” tilstander opptrer sammen. Komorbiditet kan innebære at tilstandene henger sammen ut fra et felles årsaksforhold, eksempelvis at de skyldes samme genetiske forstyrrelse. Alternativt kan de to tilstandene opptre sammen, fordi den ene tilstanden skyldes (er en konsekvens av) den andre tilstanden. Som eksempel kan nevnes at dersom utvikling av gode leseferdigheter er avhengig av å forstå relasjonen mellom skriftbilde og språklyd (fonologiske ferdigheter), vil en svikt i fonologiske ferdigheter kunne være årsaken til manglende leseferdigheter. I tillegg kan to tilstander opptre samtidig av rene tilfældigheter og uten noen form for felles årsakssammenheng. Når vi snakker om sammenhengen mellom ADHD og dysleksi, er det fortsatt uklart hvordan sammenhengen er. Det er en høy grad av overlapp mellom personer som har diagnostisert ADHD og lesevansker, men det er lite som tyder på at det er en sammenheng mellom ADHD og fonologiske vansker. Imidlertid kan oppmerksomhetsforstyrrelsen som kjennetegner ADHD ha innvirkning på leselæringen, ved økt distraherbarhet og vansker med konsentrasjon ved lesing av sammenhengende tekst og informasjonsinnhentning gjennom tekst.. Vi har også mange eksempler på at grunnleggende kognitive egenskaper er nedsatt blant enkeltpersoner som har lesevansker. Disse egenskapene er imidlertid ikke systematisk relatert til dysleksi, og kan ikke forklare forekomsten av dysleksi på samme måte som fonologiske vansker kan. Dette gjelder blant annet ulike former for synsforstyrrelse (Stein & Fowler, 1993) og problemløsningsferdigheter (Helland & Asbjørnsen, 2000).

Leseferdighetene blant innsatte vil til en viss grad reflektere tilsvarende ferdigheter i samfunnet utenfor fengselet, men kan også forventes å utgjøre et særlig utvalg av samfunnet for øvrig. Vi har drøftet hvordan leseferdigheter kan være av stor betydning for å imøtekomme vanlige krav i arbeid og øvrig samfunnsliv. Innsatte er i en spesielt sårbar situasjon når det gjelder tilbakeføring til samfunnet etter gjennomført soning. Utdanning blir ansett å være en gunstig tilnærming til rehabilitering innen kriminalomsorgen, og så mye som en tredjedel av de innsatte i Norge deltar i utdanningsprogrammer (Eikeland & Manger, 2004). Internasjonale studier peker på en til dels svært økt forekomst av lese-, skrive- og regnevansker blant innsatte. Ved gjennomføringen av IALS-undersøkelsen i Irland, ble det inkludert et utvalg av 10 % av de innsatte (N=3000) fra 18 institusjoner (Morgan & Kett, 2003). Samlet sett ble det funnet at halvparten av de innsatte skåret på nivå en eller lavere (pre-level), sammenlignet med 22,6 % i den generelle befolkningen i Irland. 29,4 % ble funnet å tilfredsstillende leseferdigheter på nivå tre eller høyere. Det irske

utvalget besto av personer som sonet for følgende forhold: 25,2 % voldskriminalitet, 35,7 % vinningskriminalitet ('property offences'), 12,9 % narkotikarelatert kriminalitet, 11,9 % seksualforbrytelser og 14,3 % annen form for kriminalitet, blant annet bedrageri og tilsvarende økonomisk kriminalitet. Det ble funnet klare sammenhenger mellom type kriminalitet og leseferdigheter, med overforekomst av svake leseferdigheter (under nivå 3) blant innsatte som var dømt for vold og tyveri, og større forekomst av leseferdigheter høyere enn 3 blant innsatte som var dømt for narkotikarelaterte forhold og sedelighetsforhold. Når de innsatte ble bedt om å rapportere sine egne erfaringer med lesing, skriving og regning, rapporterer om lag halvparten at de ikke hadde hatt noen problemer etter at de forlot skolen, og bare om lag 25 % rapporterer å ha hatt merkbare problemer ("problems now and again" eller "serious problems"). Det skal benemerkas at IALS er studier av *leseferdigheter*, og ikke av *lesevansker*, slik at årsakene til manglende leseferdigheter ikke er i fokus.

Forholdet mellom leseferdigheter, lesevansker og dysleksi er komplekst. Leseferdigheter (literacy) betegner i hovedsak hvor godt en person er i stand til å nyttiggjøre seg informasjon som er presentert i en eller annen form for tekst. Studier av leseferdigheter fokuserer i hovedsak på kontekstuell lesing, dvs. lesing av sammenhengende tekst og forståelse for innholdet i tekster. Forutsetningen for å kunne lese tekst er et minimum av tekniske leseferdigheter (en forutsetning som ligger innbakt i betegnelsen "pre-level" i IALS-terminologien), men ut over det er det ikke fokus på hva som gjør at informasjonsomsettingen ikke er tilfredsstillende. Manglende leseferdigheter kan være basert på erfaringsmessige forhold, slik som leseopplæring, tidlig lesestimulering eller leseerfaring, eller på konstitusjonelle forhold som medfører nedsatte muligheter til å tilegne seg nødvendige lesetekniske ferdigheter. Forhold som kan virke inn er flere former for grunnleggende kognitive ferdigheter, eksempelvis oppmerksomhet, bearbeiding av sanseinntrykk, hukommelse og høyere intellektuelle forhold, slik som bevissthet om egen læring og hvordan en bearbeider informasjonen på en gunstig måte for å oppnå innsikt og læring (metakognitive ferdigheter). Lesevansker kan med andre ord forklares ut fra erfaringsbaserte eller konstitusjonelle forhold. Begrepet dysleksi er per i dag forbeholdt lesevansker som fremtrer som en følge av svikt i fonologiske ferdigheter, til tross for at en rekke grunnleggende kognitive forutsetninger må være til stede for at effektiv lesing og leseopplæring skal finne sted (Asbjørnsen, 2002).

I Norge er diagnosesystemet ICD-10 (WHO, 2006) i bruk. ICD-10 (jf tabell 1) beskriver spesifikk leseforstyrrelse som en forstyrrelse i leseferdigheter som ikke kan forklares utelukkende ved mental alder, synsvansker eller tilstrekkelig undervisning. Dette er i tråd med definisjonen av dysleksi som ble vedtatt av verdenssammenslutningen for nevrologi i 1968 (WFN, 1968). Svakheten med definisjonen er at den fungerer som en eksklusjonsdefinisjon. Den gir ikke holdepunkter for hva dysleksi er, men favner om dem som er igjen når en har ekskludert andre årsaker til leseproblemene. Diagnosen har imidlertid den fordel at den også innbefatter stavevansker (rettskrivingsvansker), som det blir erkjent kan vedvare ut over at lesevanskene kan være blitt bedret etter at tiltak er iverksatt. Diagnostic and Statistical Manual for Mental Disorders (DSM-IV, APA, 1994) inneholder lignende runde definisjoner av lærevansker som en del av utviklingsforstyrrelsene, men legger i tillegg inn et noe mer objektivt kriterium for diagnosen: Leseferdighetene skal være mer enn to standardavvik under gjennomsnittet for den delen av befolkningen det er naturlig å sammenligne med når leseferdighetene er målt ved en standardisert prøve. En slik definisjon av dysleksi er kritisert, og det er etter hvert gjort store bestrebelse på å finne frem til inklusjonskriterier, sentrale kjennetegn for dysleksi.

Per i dag er det omfattende støtte til en antagelse om at dysleksi er en språkbasert vanske, hvor et sentralt kjennetegn er vansker med fonologiske prosesser, i særlig grad synlig gjennom vansker med grafem/fonemforbindelser (Vellutino, Fletcher, Snowling, & Scanlon, 2004). Det skal understrekes at det ikke nødvendigvis blir funnet vansker med auditive, perseptuelle ferdigheter alene, eller visuell oppfatning alene, men vansken knyttes til dannelsen av forbindelse mellom de to perseptuelle systemene. Vansken vil normalt åpenbare seg i særlig grad i situasjoner hvor en ikke kan nytte tidligere erfaringer til å overføre skriftbilder til lydmønstre, men hvor en må kjenne prinsippene for lydsammentrekking og analyse av det foreliggende stimulusmaterialet. Dette kan undersøkes med prøver hvor en eksempelvis skal fjerne eller bytte om på stavelser i et ord ("spoonerism": "Hva blir det om du tar bort første stavelsen i kanin?", eller bytte om på første stavelse i sammensatte ord: "pelskåpe" = "kålspepe"), lese non-ord ("sjupte"), eller nonsens ord som riktig uttalt vil lyde som virkelige ord, i prinsippet lesing av lydrett skrift ("sbise" = "spise"; "sgrive" = "skrive").

I en studie blant innsatte i Texas i USA fant Moody og medarbeidere (2000) at om lag 80 % av de innsatte hadde leseferdigheter som var så svake at de ikke var funksjonelle i

Tabell 1 Formelle diagnostiske kategorier for spesifikke lærevansker, ICD-10

F81.0 Spesifikk leseforstyrrelse	
	Spesifikk og betydelig forstyrrelse i utviklingen av leseferdigheter som ikke kan forklares utelukkende ved mental alder, synsproblemer eller utilstrekkelig undervisning. Både leseforståelse, ordgjenkjenning, høytlesningsevne og utføring av oppgaver som krever leseevne, kan være påvirket. Stavevansker forekommer ofte samtidig med spesifikk leseforstyrrelse og kan ofte vedvare inn i ungdomsalderen, selv etter at leseevnen er bedret. Den spesifikke leseforstyrrelsen har ofte en forhistorie med forstyrret tale- og språkutvikling. Ofte vil atferdsforstyrrelser og følelsesmessige forstyrrelser komme i tillegg i løpet av skolealderen.
F81.1 Spesifikk staveforstyrrelse	
	Spesifikk og betydelig svikt i utviklingen av staveferdigheten uten at selve leseferdigheten er forstyrret. Tilstanden kan ikke bare forklares ved intellektuell retardasjon, synsforstyrrelse eller utilstrekkelig undervisning. Både evnen til å stave høyt og til å skrive ord korrekt, er påvirket.
F81.2 Spesifikk forstyrrelse i regneferdighet	
	Spesifikk forstyrrelse i regneferdigheten som ikke bare kan forklares ved generell psykisk utviklingshemning eller utilstrekkelig undervisning. Regnevanskene omfatter manglende evne til å beherske basale regnearter som addisjon, subtraksjon, multiplikasjon og divisjon, snarere enn mer abstrakte matematiske ferdigheter som trengs i algebra, trigonometri, geometri eller komplekse beregninger.
F81.3 Blandet utviklingsforstyrrelse i skoleferdigheter	
	Dårlig definert restkategori for forstyrrelser der både regne-, lese- og staveferdigheter er tydelig påvirket, men der forstyrrelsen ikke bare kan forklares ved generell psykisk utviklingshemning eller utilstrekkelig undervisning. Kategorien skal brukes ved forstyrrelser som oppfyller kriteriene for både F81.2 og enten F81.0 eller F81.1.
F81.8 Andre spesifiserte utviklingsforstyrrelser i skoleferdigheter	
F81.9 Uspesifisert utviklingsforstyrrelse i skoleferdigheter	

forhold til vanlige krav. Ved undersøkelse av ordavkodingsferdigheter, som er en vanlig screening for dyslektiske vansker, ble det funnet avvik hos 47.8 % av de innsatte, og i tillegg viste to tredjedeler av de innsatte svake prestasjoner i leseforståelse. Likeledes finner Snowling og kolleger (Snowling, Adams, Bowyer-Crane, & Tobin, 2000) at 38 % av et utvalg av 91 unge lovovertredere ("juvenile offenders", 15 - 17 år gamle) i Storbritannia viste spesifikke fonologiske vansker forenlig med en dysleksi-diagnose. I Sverige, ble det funnet at så mye som 70 % av de innsatte hadde nedsatte leseferdigheter av et omfang som kvalifiserer for å betegne det som lesevansker (Samuelsson, Gustavsson, Herkner, & Lundberg, 2000). Ved analyse av grunnleggende forutsetninger for leseutvikling og erfaringer med lesing, fant forfatterne dokumentert at lesevanskene i første rekke var miljø og erfaringsbasert. Forekomsten av dysleksi var ikke vesentlig forhøyet sammenlignet med hva en vanligvis finner i befolkningen generelt, om lag 12 % (Samuelsson et al., 2003). Selv om det ble forventet en høy grad av komorbiditet mellom ADHD og dysleksi, fant

forfatterne ikke holdepunkter for at ADHD kunne forklare forekomsten av fonologiske vansker blant innsatte med lesevansker (Samuelsson, Lundberg, & Herkner, 2004).

Det er for tiden diskusjon om forholdet mellom fonologi og ortografi, og hvordan dysleksi vil fremtre innenfor språk med ulik ortografi. Norsk og svensk kommer relativt likt ut med hensyn på transparent ortografi (relativt tett forhold mellom ortografi og fonologi), mens engelsk/amerikansk har større avstand mellom ortografi og fonologi. Dette skal ikke ha betydning for forekomsten av spesifikke fonologiske vansker, men kan ha betydning for hvor store fonologiske vansker som må til for at lesevanskene skal bli av betydning.

Målsettingen for denne rapporten er å presentere en oversikt over deltagerne i pilotstudien gjennomført i Bergen fengsel høsten 2006. Oversikten dekker demografiske forhold, samt forekomsten av egenrapporterte lesevansker, og hvordan disse er i forhold til leseferdigheter målt ved en standardisert leseprøve. Videre blir det også presentert hva den innsatte rapporterer i forhold til utredning, diagnostikk og tilrettelegging av undervisning i forhold til lese-, skrive- og regneferdigheter.

2. Metode

Deltagere

Undersøkelsen av lesevaner og leseferdigheter ble presentert som en todelt undersøkelse. I denne omgangen ble det gjennomført en spørreskjemaundersøkelse samt en undersøkelse av leseferdigheter med en leseprøve tilrettelagt for voksne. I tillegg vil en diagnostisk prøve bli gjennomført våren 2007. Nittitre innsatte fylte ut spørreskjemaet og 71 gjennomførte leseundersøkelsen. Samlet deltok 63 av de innsatte i begge delene av undersøkelsen, og av disse var fem kvinner. Førtito av deltagerne oppgav at de var domfelt, og de oppgav også domsgrunnlaget. Anslagsvis 200 av de innsatte i Bergen fengsel ble forventet å være potensielle deltagere i undersøkelsen. Til tross for at fem kvinner utgjør en stor del av de kvinnelige innsatte i Bergen fengsel, er likevel antallet for lavt til at det vil være meningsfullt å gjøre separate analyser av kvinnene. Imidlertid vil kvinnelige deltagere bli omtalt spesielt der hvor det er relevant. Utvalget som deltok i spørreskjemaundersøkelsen utgjør 46,5 % av utvalgsgrunnlaget, og andelen som gjennomførte både spørreundersøkelsen og leseundersøkelsen utgjør 31,5 % av de potensielle deltagerne. Gjennomsnittsalderen blant deltagerne var 32,8 år (median 32, sd = 9,55). Kvinnelige deltagere hadde en noe høyere gjennomsnittsalder (35,6 år) og med noe større spredning (sd = 12,99).

Fengslingsgrunnlag og dom

Nær to tredeler av deltagerne (69,9 %) oppgav at de satt på dom, mens en av fire (24,7 %) satt i varetekt. En liten gruppe (2,2 %) oppgav sikring/forvaring og resten hadde ikke oppgitt hvorfor de var i fengsel. Av de domfelte oppgav om lag en av ti (12,9 %) seksuelle overgrep, nær en tredel (28,0 %) vold, en av fire (25,8 %) narkotikarelaterte forhold og nær en av ti (7,5 %) vinningskriminalitet som hovedforhold de var domfelt for. Nær en av ti (9,7 %) oppgav at de var domfelt, men ikke hva de var dømt for. Andelen som oppgav sikring/forvaring var så liten at det ikke gir mening å behandle disse separat. Av deltagerne oppgav én person (1,1 %) straff på 1-3 måneder, 11,8 % 3-12 måneder, halvparten (49,5 %) 1-5 år, og 16,1 % mer enn 5 år. Resten av deltagerne satt i varetekt eller oppgav ikke varighet av dom. Siden prosjektet samlet sett strekker seg over tid, var det nødvendig å i første rekke rekruttere deltagere med dommer som strekker seg ut over

prosjektperioden. Andelen deltagere med kortere straffer vil derfor sannsynligvis ikke reflektere hva som er typisk sammensetning blant innsatte i Bergen fengsel.

Utdanning

På spørsmål om hvilken utdanning som er fullført, oppgav 7,5 % av deltagerne at de ikke fullført noen utdanning. Når det gjelder høyeste fullførte utdanning, oppgav 22,6 % av deltagerne at de hadde fullført grunnskoleopplæringen. På videregående hadde 11,8 % fullført grunnkurs, 12,9 % VK1 og 5,4 % VK2. Samlet oppga 65,6 % av deltagerne at de har fullført minst ett år utdanning ut over ungdomsskolen og 7,5 % har høyere utdanning (enkeltfag eller fullført grad ved universitet eller høyskole).

På spørsmål om deltagelse i utdanningsprogram i fengselet oppgav nær tre fjerdedeler (63,4 %) at de deltar i utdanningsprogram, halvparten av dem innenfor videregående opplæring (32,3 %). En tredjedel (26,9 %) av deltagerne oppgav at de ikke deltar i utdanningsprogram i fengsel, mens 9,8 % ikke gav opplysninger på dette spørsmålet.

Rekruttering og testprosedyre

Det ble foretatt en henvendelse gjennom Åsane videregående skole til alle innsatte ved Bergen fengsel i september 2006. For å kunne inkluderes i utvalget måtte de innsatte beherske norsk språk tilstrekkelig til at det ble meningsfullt å gjennomføre en undersøkelse av leseferdigheter på norsk med norsk testmateriale. Anslagsvis ville dette utgjøre 200 innsatte. Alle potensielle deltagere ble først uformelt forespurt muntlig. De ble presentert for skriftlig informasjon og signerte samtidig erklæringen om samtykke til frivillig delttagelse i undersøkelsen. Deltagerne ble samlet gruppevis for utfylling av spørreskjema om lesevaner og forutsetninger for lesing. Første delen av leseundersøkelsen ble samtidig gjennomført.

Undersøkelsen var på forhånd godkjent av Regional etisk komité for medisinsk forskning, Helseregion vest (REK Vest). Personvernombudet for forskning, Norsk Samfunnsvitenskapelig Datatjeneste (NSD), godkjente prosedyrene for datainnsamling og lagring av data.

Spørreskjemaet fokuserte på demografiske opplysninger (alder, yrkeserfaring, utdanningshistorie, og domfellelse), egenrapportering av leseferdigheter og lesevaner, og eventuell tidligere utredning av lese-, skrive-, og regnevansker, samt forfattergjenkjenning

som et tilleggsmål på leseerfaring. I tillegg ble subjektive helseplager, tidlige tegn på oppmerksomhetsforstyrrelse og hyperaktivitet, opplevelse av kontroll i fengsels situasjonen og mestringsforventninger for lesing, skriving og regning målt ved tilrettelagte måleinstrumenter.

Leseprøven som ble benyttet bygget på Lese- og skriveprøve for høyskole og universitetsstudenter (Strømsø, Hagtvet, Lyster, & Rygvold, 1997), som består av følgende prøver: lesehastighet (stillelesning), leseforståelse, ordgjenkjenning, fonologisk analyse og korrekturlesing. Stillelesingsprøven i Strømsø m.fl. sitt batteri ble byttet ut med Handals leseprøve for 7. klasse, det som tilsvarer 8.klasse i dag. Alle prøvene er standardisert for utvalg som har avsluttet den grunnleggende leseopplæringen, og det foreligger derfor normativt materiale for sammenligninger opp mot forventede prestasjoner.

Tidlige tegn på hyperkinetisk syndrom (ADHD) ble kartlagt ved hjelp av Wender Utah Rating Scale (Ward, Wender, & Reimherr, 1993). Skalaen er oversatt og prøvd ut i norske utvalg (Rasmussen, Almvik, & Levander, 2001), og er regnet som valid og reliabel for å avdekke tegn på ADHD (McCann, Scheele, Ward, & Roy Byrne, 2000). Skalaen er en selvrappotering, og instruksjonen er at den skal fylles ut i forhold til hvordan en var som barn. Skalaen er imidlertid ikke egnet for å skille mellom ADHD og former for personlighetsavvik, atypisk depresjon eller abstinenssymptomer.

Lesevaner ble registrert gjennom frekvens av lesing av ulike former for litteratur i fengsel og i frihet. I tillegg ble det stilt spørsmål om hvor ofte de innsatte brukte bibliotek, hvor mange bøker de eide, samt kjennskap til et utvalg forfattere.

Opplevelsen av kontroll med situasjonen i fengselet ble undersøkt ved hjelp av Prison Control Scale (Pugh, 1994), en skala med 25 ledd som fokuserer på om kontrollen med tilværelsen ligger hos den innsatte eller hos ansatte/i systemet. I internasjonale studier er skalaen funnet å ha høy grad av reliabilitet, og resultatene harmonerer med andre mål på tilsvarende fenomen (Pugh, 1998). Skalaen er ikke tidligere prøvd ut i norske utvalg.

Mestringsforventninger ('self-efficacy') for lesing, skriving og regning bygger på skalaer som er utviklet av Shell, Colvin og Bruning (1995) for måling av "self efficacy" (Bandura, 2001) etter modell fra Bandura (1997). Skalaene måler mestringsforventning for oppgave og prestasjon. I tillegg måler den opplevd betydning av ferdigheten og om prestasjonen oppleves som forklart av personlige egenskaper eller ytre, miljømessige forhold. Skalaene er ikke rapportert benyttet i norske utvalg tidligere.

Subjektive helseplager (Subjective Health Complaints, SHC, Eriksen, Ihlebæk, & Ursin, 1999) er en skala med 29 ledd som dekker vanlige helseplager. Subjektive helseplager (opplevelse av å ikke være frisk) er funnet å øke med stress og manglende mestring. Skalaen er tatt med for å se hvilke implikasjoner andre variabler har for opplevelsen av å være frisk.

Resultatene fra WURS, PCS, mestringsforventninger, SHC og deler av data fra spørreskjemaet vil bli omtalt i egne rapporter.

3. Resultater

Selvrapporterte leseferdigheter og lesevansker

De innsatte rapporterte at de vurderte sine ferdigheter i lesing, skriving og regning som gode (jf. tabell 2), men de varetektsinnsatte rapporterte generelt noe svakere ferdigheter enn de domfelte. Andelen som rapporterer gode ferdigheter ("gode" eller "svært gode") er fordelt slik: 68,4 % av de domfelte vurderer leseferdighetene sine som gode, mens tilsvarende tall for varetektsinnsatte er 40,0 %. Når det gjelder skriveferdigheter er bildet litt annerledes; 43,4 % av de domfelte rapporterer om gode skriveferdigheter, mens det samme gjelder for 33,4 % av innsatte i varetekt. Med hensyn til regneferdigheter,

Tabell 2 Oversikt over selvrapporterte ferdigheter innen lesing skriving og regning, skilt på domfelte og varetektsinnsatte

		Fengslingsgrunnlag			
		Domfelt		Varetekt	
Leseferdigheter	Svært svake	1	1,6 %	3	13,0 %
	Svake	5	7,9 %	4	17,4 %
	Middels	14	22,2 %	6	26,1 %
	Gode	34	54,0 %	8	34,8 %
	Svært gode	9	14,3 %	2	8,7 %
	Samlet antall	63		23	
Skriveferdigheter	Svært svake	2	3,2 %	4	17,4 %
	Svake	7	11,1 %	3	13,0 %
	Middels	20	31,8 %	7	30,4 %
	Gode	23	36,5 %	7	30,4 %
	Svært gode	11	17,5 %	2	8,7 %
	Samlet antall	63		23	
Regneferdigheter	Svært svake	2	3,1 %	4	19,1 %
	Svake	17	26,6 %	4	19,1 %
	Middels	25	39,1 %	8	38,1 %
	Gode	16	25,0 %	5	23,8 %
	Svært gode	4	6,3 %	0	0,0 %
	Samlet antall	64		21	

Faktisk og prosentuell fordeling innen hver kategori er gitt i tabellen. Antallet avviker fra totalt antall siden det forutsetter at både spørsmål om leseferdigheter og fengslingsgrunnlag

Tabell 3 Oversikt over selvrapporterte vansker innen lesing, skriving og regning, separat for domfelte og varetektsinnsatte.

		Fengslingsgrunnlag			
		Dom		Varetekt	
Lesevansker	Nei, ikke i det hele tatt	34	52,3 %	10	43,5 %
	Ja, litt	23	35,4 %	8	34,8 %
	Ja, i ganske stor grad	4	6,2 %	1	4,4 %
	Ja, i stor grad	4	6,2 %	4	17,4 %
	Samlet antall	65		23	
Skrivevansker	Nei, ikke i det hele tatt	24	37,5 %	6	26,1 %
	Ja, litt	27	42,2 %	10	43,5 %
	Ja, i ganske stor grad	8	12,5 %	2	8,7 %
	Ja, i stor grad	5	7,8 %	5	21,7 %
	Samlet antall	64		23	
Regnevansker	Nei, ikke i det hele tatt	25	38,5 %	8	34,8 %
	Ja, litt	25	38,5 %	5	21,7 %
	Ja, i ganske stor grad	11	16,9 %	2	8,7 %
	Ja, i stor grad	4	6,2 %	8	34,8 %
	Samlet antall	65		23	

Aktuell og prosentuell fordeling for hver kategori er gitt i tabellen.

rapporterer 32,8 % av de domfelte gode ferdigheter i matematikk, mens det samme gjelder 23,1 % av de varetektsinnsatte. 34,5 % av de domfelte rapporterer svake ferdigheter, mens 38,5 % av innsatte i varetekt rapporterer tilsvarende. Det skal bemerkes at ingen av de varetektsholdte rapporterte ”svært gode” ferdigheter i matematikk. Det er altså en klar tilbøyelighet til at de innsatte rapporterer sine regneferdigheter som mer problematisk enn leseferdighetene. Mens bare 7,1 % av de domfelte vurderer sine leseferdigheter som svake (”svake” eller ”svært svake”), gjelder dette for 23,3 % av de varetektsinnsatte. Selvrapporterte ferdigheter i lesing, skriving og regning er presentert i tabell 3.

Resultatene fra rapport om leseferdigheter må sees i relasjon til hvordan deltagerne svarer på spørsmål om de opplever å ha vansker innenfor de samme områdene. Selvrappotering av vansker er presentert i tabell 3. 52,5 % av de domfelte og 43,5 % av de varetektsinnsatte svarer at de ikke opplever å ha lesevansker, noe som innebærer at henholdsvis 47,5 og 56,5 % av deltagerne opplever å ha grader av lesevansker. Henholdsvis 6,8 og 17,4 % rapporterer at de har stor grad av lesevansker. Med hensyn på skrivevansker er andelen som rapporterer å ikke ha vansker redusert til henholdsvis 37,5 og 26,1 %, mens

andelen som rapporterer å ha store vansker er omtrent uendret, 7,8 og 21,7 %. Tallene for *matematikkvansker* tilsvarer i grove trekk tallene for skrivevansker, og 38,5 % av de domfelte og 34,8 % av de varetektsinnsatte rapporterer at de ikke har vansker med matematikk. Imidlertid er det bare 6,2 % av de domfelte som rapporterer at de har store vansker, mens 34,2 % av de varetektsinnsatte rapporterer tilsvarende vansker.

Registrerte leseferdighetene blant deltagerne

Lesehastighet ved stillelesing og leseforståelse er vanlige mål på leseeffektivitet, og det blir anslått at det kreves et visst minimum for å kunne bruke leseferdighetene til effektiv informasjonsinnhenting. Tabell 4 fremstiller noen vanlige overslag av lesehastighet, med en kvalitativ beskrivelse av ulike nivå av lesehastighet. Det er vanlig å anslå at en lesehastighet på om lag 300 ord per minutt er nødvendig for å kunne bruke leseferdighetene til å lese skjønnlitteratur og trekke ut mening på en tilfredsstillende måte.

Tabell 4 Beskrivelse av lesehastighet målt i ord per minutt	
Antall ord per minutt	Beskrivelse
< 170	Meget langsomt
170 – 225	Langsomt
225 – 275	Gjennomsnittlig
275 – 400	Hurtig
> 400	Meget hurtig

Tabell 5 fremstiller gjennomsnitt og spredningsmål for enkelte sentrale lesemål. I tillegg er det også tatt med hva som er den mest typiske skåren i utvalget (modus, eller typetallet) og hvilken verdi som deler utvalget i to like store grupper (medianverdien). Det skal bemerkes at dersom målingene er normalfordelt, vil gjennomsnitt, median og modus være sammenfallende. Vi ser av tabellen at gjennomsnittlig lesehastighet i utvalget er 209,2 ord per minutt, men med et relativt stort standardavvik ($sd = 80,0$). Dette ligger innenfor hva som beskrives som langsom lesing, selv om variasjonen i utvalget er stor. Dette medfører at 67 % (gjennomsnittet + 1 standardavvik) har en lesehastighet som er under 300 ord i minuttet. Gjennomsnittlig lesehastighet er med andre ord nær 30 % under det som anbefales for effektiv lesing blant voksne, og faller i kategorien ”langsom” etter Torstensen (1977) sine vurderinger. Skårene harmonerer imidlertid med normene som er utarbeidet på grunnlag av den anvendte prøven basert på prestasjonene blant tidligere 7. klassesetrinn, nå 8. klassesetrinn (Handal, 1964).

”Ordkjeder” avdekker i første rekke ordgjenkjenning og er antatt å være følsom for leseerfaring. Gjennomsnittskåren på denne delprøven er 39,9, med et standardavvik på 14,6. Prestasjonene er relativt godt normalfordelt, men med en forskyvning mot lavere skårer. Lesing av nonsensord er antatt å være en oppgave som i stor grad utfordrer de fonologiske ferdighetene. På denne prøven er gjennomsnittsskåren 14,8 av 38 mulige rette svar. Spredningen er relativt stor ($sd = 9,6$), noe som indikerer at det er en del variasjon i materialet. Gjennomsnittskåre på ”Orddiktat” er 27, korrekte av 44 mulige. Lav lesehastighet vil også stille store krav til arbeidsminnet for å klare å ta inn informasjonen i teksten (gi god leseforståelse). Korrekturlesing er tenkt å avdekke intuitiv kunnskap om ortografiske mønstre, og det er forventet at individer med svake rettskrivingsferdigheter også vil arbeide langsomt og usikkert når de skal identifisere skrivefeil.

Når vi vurderer leseferdighetene til deltagerne i forhold til normene for leseprøvene, tegner det seg et litt annerledes bilde. Det skal tas et forbehold om at sammenligningsgrunnlaget ikke er direkte tilpasset aldersmessig eller utdanningsmessig, siden leseprøvene er tilrettelagt for å kartlegge forekomsten av lesevaner blant høyskole- og universitetsstudenter. Disse kan forventes å ha noe høyere leseferdigheter og mer omfattende leseerfaringer enn normalbefolkningen. Normalmaterialet er presentert som Stanineskårer, og det var derfor naturlig å skåre deltagerne sine prestasjoner i tråd med denne 9-delte skalaen. Stanineskårer brukes noen ganger synonymt med ”prøveklasse”, og er til liks med andre former for standardskårer basert på at de målte ferdighetene er normalfordelt i den generelle befolkningen. Stanineskårene blir beregnet på grunnlag av

Tabell 5 Gjennomsnittlige prestasjoner på sentrale lesevariabler, sammen med spredningsmål og beskriving av fordeling

	Antall	Gjennomsnitt	Standardavvik	Median	Modus
Lesehastighet (ord per minutt)	69	209,2	80,0	204,7	156
Leseforståelse	70	7,1	3,0	7,0	8
Korrekturlesing	69	10,8	6,9	10,0	12
Ordkjeder	71	39,9	14,6	38,0	Flere
Nonsensordlesing	70	14,8	9,6	14,5	Flere
Orddiktat	68	27,0	9,6	29,5	31

hvordan deltagerne i kontrollutvalget fordeler seg på ulike skårer på testen, og denne fordelingen kan også uttrykkes i prosentfordeling i forhold til hvor stor andel av befolkningen som forventes å befinne seg under denne verdien. Gjennomsnittskåren for utvalget defineres til å ligge innenfor Stanineskåre 5, mens lavere verdi vil tilsi skårer under gjennomsnittet. Halvparten av befolkningen vil til enhver tid forventes å befinne seg under gjennomsnittet om egenskapen som blir målt er normalfordelt. Derfor sammenfaller i disse tilfellene gjennomsnittet og medianverdien. Definisjon av normalvariasjon innebærer vanligvis gjennomsnittet +/- to standardavvik, som innbefatter 95 % av normalbefolkningen, og 2,5 % befinner seg mer enn to standardavvik under gjennomsnittet i normalutvalget (samtidig som en tilsvarende gruppe befinner seg i området 2 standardavvik over gjennomsnittet). Diagnostiske grenseverdier blir normalt satt til å være skåre utenfor normalområdet, noe som medfører at diagnostiske kategorier på statistisk grunnlag blir forbeholdt 2,5 % av normalpopulasjonen (2,5. prosentil). Andre ganger kan det være formålstjenelig å benytte andre kriterier for å se på undergrupper. For eksempel vil et kriterium lagt til ett standardavvik under gjennomsnittet medføre at grensen går ved 16. prosentil, det vil si at 84 % av befolkningen eller 5 av 6, blir forventet å gjøre det bedre enn dette. Dette faller innenfor en Stanineskåre på 3. Tabell 6 fremstiller fordelingen av deltagerne i leseundersøkelsen over Stanineskårer for leseprøvene som ble benyttet i undersøkelsen.

På prøven "Korrekturlesing" oppnådde 35,5 % av utvalget Stanineskåre 1, og 16,1 % Stanineskåre 2. Totalt 51,6 % av utvalget plasserte seg derved innenfor 11. prosentil, som vil si at 9/10 gjør det bedre enn de innsatte (sammenlignet med normeringsutvalget). 11. prosentil tilsvarer om lag 1,5 standardavvik under gjennomsnittet for normeringsutvalget, og vil kvalifisere for betegnelsen "nedre del av normalområdet" På prøven "Orddiktat" skåret 40,9 % av deltagerne innenfor Stanineskåre 1, og 17,2 % innenfor Stanineskåre 2. Dette gir at nær 60 % av deltagerne fikk en skåre innenfor det nivået som bare 11 % av normgruppen skåret.

Tabell 6 Prosentuell fordeling av prestasjonene på delprøvene Korrekturlesing, Orddiktat, Ordkjeder og Nonsensord over Stanineskårer.

	Stanineskåre								
	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Korrekturlesing	35,5	16,1	4,3	12,9	1,1	1,1	2,2	1,1	
Orddiktat	40,9	17,2	6,5	3,2	1,1	1,1		3,2	
Ordkjeder	34,4	9,7	8,6	8,6	4,3	3,2	1,1	5,4	1,1
Nonsensord	34,4		9,7	5,4	4,3	2,2	4,3	1,1	1,1

Merk at ved bruk av Stanineskårer er minsteverdien 1, og største verdien 9.

På prøven "Ordkjeder" skåret 34,4 % innenfor Stanineskåre 1, tilsvarende 4. prosentil, og 9,7 % innenfor Stanineskåre 2. Samlet plasserte 44,1 % av utvalget seg innenfor 11. prosentil i forhold til prestasjonene som er målt i standardiseringsutvalget.

På oppgaven "Lesing av nonsens ord" (non-ord lesing) skåret 34,4 % innenfor Stanineskåre 1, og resten av utvalget hadde skåre 3 eller bedre. Med andre ord befant 65,6 % seg over 4. prosentil i forhold til kontrollmaterialet.

Leseferdigheter sett i forhold til kriminalitet

Variansanalyse blir benyttet for å trekke slutninger om variasjonen i målingene mellom grupper av deltagere er mindre enn variasjonen mellom medlemmene i de enkelte gruppene (forholdet mellom mellomgruppe- og innengruppevariasjon). For å sammenligne leseferdighetene blant deltagere som er dømt for ulike kategorier av kriminelle handlinger ble det foretatt en serie av enveis variansanalyser (ANOVA), hvor type kriminalitet ble behandlet som en gruppevariabel med fire nivå i henhold til kategoriseringen. Antallet deltagere som gjennomgikk leseprøven, og som også var domfelt og hadde besvart spørsmålet om fengslingsgrunnlag, var imidlertid lavt (n= 47), men med lik fordeling på kategoriene sedelighetsforbrytelser, voldsforbrytelser og narkotikaforbrytelser. Bare to deltagere var domfelt for primært vinningskriminalitet. Variansanalysene avdekket ingen systematiske gruppeforskjeller i de ulike målene på leseferdigheter, noe som tilsier at leseferdighetene ikke er relatert til type kriminalitet i dette norske utvalget.

Tidligere utredning og tilrettelegging for lese-, skrive- og regnevansker

Nær halvparten (47,3 %) av deltagerne rapporterer at de ikke har lesevaner, mens litt over halvparten (52,7 %) rapporterer at de har ulike grader av vansker med lesing. Av disse rapporterer 14,0 % at de har relativt store vansker ("i ganske stor grad" eller "i stor grad"). Andelen av deltagerne som rapporterer at de har vært henvist for utredning av leseferdighetene er imidlertid noe lavere. 38,7 % har blitt henvist for utredning, hovedsakelig i forbindelse med grunnskoleopplæringen. 61,3 % av deltagerne svarer at de ikke har vært henvist for utredning av lese- eller skrivevaner. Av de som har vært henvist for utredning var halvparten henvist i barneskolen, mens de resterende fordelte seg likt på om de var henvist i ungdomsskolen, i videregående skole eller for utredning i fengselet.

Nær hver tredje deltager (28 %) rapporterer at de har fått stilt diagnosen dysleksi. Dette er et høyt antall basert på at ett av kriteriene for diagnosen er "leseferdigheter som ligger 2 standardavvik under gjennomsnittet på en standardisert prøve", noe som statistisk sett skal inkludere 2,5 % av befolkningen. Av de som har fått en diagnose, har de fleste fått stilt diagnosen i grunnskolealder ved PPT (67 %) eller i skolen (18,2 %). 13,6 % rapporterer å ha fått stilt diagnosen i fengsel eller i forbindelse med høyere utdanning. Hver tredje deltager (33,3 %) opplyser at de har hatt tilrettelagt undervisning som følge av vanskene med lesing og skriving.

Når det gjelder vansker med matematikk, rapportere 64,5 % av deltagerne at de har ulike grader av vansker ("litt", "i ganske stor grad", "i stor grad"). Imidlertid er det bare 17,2 % som oppgir at de har blitt henvist for utredning av matematikkvansker. 8,6 % av deltagerne ble henvist i barneskolen. Samlet sett oppgir 9,7 % at de har fått diagnostisert matematikkvansker, enten ved PPT eller i skolen. Imidlertid oppgir 24,7 % av deltagerne at de har fått tilrettelagt undervisning som følge av vansker med matematikk i grunnskolen eller i videregående opplæring.

4. Diskusjon

Gjennomsnittlig lesehastighet blant innsatte i dette utvalget var 209,2 ord i minuttet, noe som er lavt sammenlignet med et sammenligningsgrunnlag bestående av lavere grads studenter. Spredningen i utvalget er også høy ($sd = 80,0$), noe som indikerer store individuelle forskjeller i lesehastighet. Leseforståelsen, målt gjennom antall korrekte svar til flervalgsspørsmål til teksten, er gjennomsnittlig 7,1 ($sd = 3,0$). Resultatet er tilsvarende som for lesehastighet, men gir en indikasjon på at de fleste leser med forståelse den teksten som blir lest, og er i stand til å svare korrekt til de spørsmål som er knyttet til den delen av teksten som de har klart å komme gjennom.

Ordkjeder måler i første rekke ordgjenkjenning, og er sett som et godt screeningmål på leseferdigheter og leseerfaring. Tidligere forskning har imidlertid vist at målet også er følsomt for visuell bearbeiding og variasjoner i arbeidshukommelse, og ikke i tilsvarende grad følsom for fonologisk bearbeidingsproblematikk (Asbjørnsen, Obrzut, & Manger, Unpublished). På ordkjeder viser dette utvalget et gjennomsnittresultat på 39,9 ($sd = 14,6$). Dette er også en relativt lav skåre, tilsvarende Stanineskåre på 2.

Delprøven 'Lesing av nonsens ord' innebærer gjenkjenning av homofone non-ord, det vil si ord som er lydrett skrevet, og som ved korrekt lydering vil høres ut som et reelt ord. Prøven utfordrer i hovedsak de fonologiske ferdighetene. På denne prøven viser utvalget en gjennomsnittsskåre på 14,8, med standardavvik på 9,6. Dette er også en relativt lav skåre (Stanineskåre = 2), og med stor spredning, noe som igjen indikerer store individuelle forskjeller i prestasjoner.

Den sentrale trenden i resultatene fra de foreliggende analysene i denne studien er at leseferdighetene blant de innsatte som deltok i undersøkelsen er så svake at det er grunn til bekymring. Det er i de presenterte analysene ikke grunnlag for å trekke en bastant slutning om leseferdighetene blant norske innsatte kan relateres til manglende erfaringer, kulturelle forhold eller manglende individuelle forutsetninger for å etablere gode leseferdigheter. Imidlertid er det manglende samsvar mellom resultatene på delprøvene som måler henholdsvis ordgjenkjenning og fonologisk prosessering. Resultatene fra disse prøvene sannsynliggjør at de fleste har nedsatte leseferdigheter som følge av manglende leseerfaring, men fortsatt har en forhøyet andel lesevansker sammen med en grunnleggende fonologisk vanske.

Om vi sammenligner resultatene fra denne undersøkelsen med data som presenteres fra den landsdekkende utdanningsundersøkelsen blant innsatte i Norge (Eikeland m.fl., 2006), fremkommer det at utvalget i vår undersøkelse er noe forskjøvet i retning av lavere utdanningsnivå. Det samme antall deltagerne oppgir at de ikke har fullført noen utdanning (7,5 % i denne undersøkelsen, mot 7,2 % hos Eikeland m. fl.), mens andelen som oppgir at de har høyere utdanning er 7,5 % i dette utvalget, mot 13,9 % hos Eikeland m. fl. Om vi sammenligner andelen som oppgir at de har grader av lesevansker, rapporterer Eikeland og kolleger at 64 % av deltagerne med Norge som opphavsland ikke har vansker, mens 36 % oppgir at de opplever grader av lesevansker. I vårt utvalg rapporterer 52,5 % at de ikke har vansker, og altså 47,5 % av deltagerne i studien oppgir at de har ulike grader av vansker. Dette kan tas som en indikasjon av at vi har hatt en forskyving i rekrutteringen i retning av en større andel deltagerne som faktisk opplever at de har vansker med lese- og /eller skriveferdigheter enn hva som ville være tilfelle om vi hadde fått et representativt utvalg av innsatte.

38,7 % av deltagerne rapporterer at de har vært henvist for utredning av lese- og /eller skriveferdighetene, og 28,0 % av utvalget rapporterer at de har fått stilt diagnosen dysleksi, enten i skolen eller ved PPT. Dette er et høyt antall, sett i lys av kriteriene som er nedfelt i DSM-IV (Diagnostic and Statistical Manual Disorders, 4. utgave) hvor kravet er ”leseferdigheter minst to standardavvik under gjennomsnittet når det måles med en standardisert leseprøve”. Dette kravet vil statistisk sett omfatte 2,5 % av befolkningen. Imidlertid har vi ingen kontroll med hvilke kriterier som er lagt til grunn for at diagnosen ”dysleksi” er stilt. Det er forventet at variasjonen innenfor diagnostiseringen er stor og avhenger av hvilken kompetanse som til enhver tid har vært tilgjengelig lokalt, og hvilke diagnostiske prosedyrer som er blitt fulgt. Tar vi imidlertid utgangspunkt i leseferdigheter slik vi har undersøkt det i denne studien, ligger en enda større andel av deltagerne innenfor kravet i den diagnostiske manualen DSM-IV. Mer enn hver tredje deltager i det foreliggende utvalget skårer i denne kategorien, noe som indikerer at andelen spesifikke lesevansker er høyere enn hva som ble forventet på grunnlag av studiene fra Sverige.

Kan vi slutte noe om hva lesevanskene skyldes? Nær to tredjedeler av utvalget viser svake skårer (Stanineskåre 2 eller lavere) på reproduksjon av ord (”Orddiktat”), og en noe mindre andel (51,6 %) har tilsvarende vansker ved gjenkjenning av ord i kontekst (”Korrekturlesing”). 44,1 % presterer svakere enn Stanineskåre 2 på prøven som måler ordgjenkjenning (”Ordkjeder”), mens en vesentlig mindre andel, 34,4 %, kommer i samme

kategori på oppgaven som mer spesifikt måler fonologiske ferdigheter ("Lesing av nonsensord"). Oppgavene kan sees som stigende i forhold til hvilke krav de stiller til ulike kognitive prosesser, og dyslektiske vansker sannsynliggjøres med økende krav til fonologisk bearbeiding. Ordgjenkjenning ("Korrekturlesing" og "Ordkjeder") blir ansett å være nærmere relatert til leseerfaring enn hva som er tilfellet for fonologiske ferdigheter ("Orddiktat", og i særlig grad "Nonsensord lesing"). Det er derfor rimelig å anta at andelen deltagere som tilfredsstillende en dysleksidiagnose som er basert på en grunnleggende fonologisk vanske utgjør om lag en tredjedel av utvalget. Den resterende delen (om lag 30 %) må en anta har lesevansker som i større grad er basert på manglende leseerfaring og andre miljøbestemte forhold.

Resultatene fra dette utvalget har likheter med tidligere internasjonale rapporter. Andelen av deltagerne som har store lesevansker samsvarer med hva som blir rapportert fra innsatte i Sverige (Samuelsson et al., 2000), men med en langt større andel som viser tegn på en spesifikk fonologisk svikt (Samuelsson et al., 2003; Samuelsson & Lundberg, 2003). Slik sett er det forliggende utvalget nærmere opp til utvalget som ble presentert av Moody og kolleger fra Texas, USA, hvor nær halvparten av de innsatte hadde grunnleggende kognitive vansker som var forenlig med en dysleksidiagnose (Moody et al., 2000). Dette innebærer at det ikke er mulig å slutte direkte fra en nasjonal studie til en annen, og flere typer varianskilder må undersøkes før en har oversikt over hva de nasjonale forskjellene beror på.

Den sammenhengen mellom type kriminalitet og leseferdigheter som ble avdekket i den irske leseferdighetsundersøkelsen (Morgan & Kett, 2003) ble ikke funnet i dette norske utvalget. Dette kan skyldes flere ulike forhold. Vi har registrert leseferdigheter med et testoppsett som i større grad er rettet mot avdekking av svikt i grunnleggende leseferdigheter, og ikke leseferdigheter, slik det er definert i forhold til IALS sine prosedyrer. Forskjellene kan også skyldes forskjeller i utvalg, forskjeller i utdanningssystem mellom Norge og Irland, og at forskjeller i språk og ortografi kan gi ulike utfall med hensyn til tilleggsvansker og utvikling av leseferdigheter. Antagelsen bak hypotesen om en sammenheng mellom voldskriminalitet og lesevansker bygger på at individer med nedsatt impuls kontroll (ADHD, hyperaktivitet) i særlig grad er representert i grupper som er kjennetegnet av voldskriminalitet og narkotikarelatert kriminalitet. Individer med ADHD/hyperaktivitet vil også være overrepresentert i grupper med lærevansker og dysleksi. Vi vil også forvente å finne personer med høy risiko for

skolefravær, manglende kontinuitet i utdanning, og eventuelt også høy forekomst av alternative utdanningstiltak i de samme gruppene. Disse personene vil også overlape med ”tidligstartere” i Moffitt og kolleger sin terminologi (Moffitt et al., 2002). En optimistisk tolkning er at individene som befinner seg i denne gruppen er bedre ivaretatt i det norske skolesystemet, og derfor slår ikke faktoren ut. En mer pessimistisk tolkning er at vi ikke har et godt nok utvalg til å klare å fange opp de konsekvensene slike variabler har, og større utvalg er nødvendig for å avdekke den reelle sammenhengen.

Det avdekkes også en uttalt ulikhet i hvordan deltagerne rapporterer at *lese*vansker og *matematikk*vansker er blitt håndtert i deltagerens tidlige opplæring. En større andel av deltagerne opplyser at de opplever å ha vansker med matematikk (64,5 %), men en langt mindre andel (17,2 %) har vært henvist for utredning av matematikkvansker, og en liten andel (9,7 %) opplyser at de har fått påvist eller diagnostisert matematikkvansker. Imidlertid er det grunn til å anta at det er manglende kompetanse til å foreta en formell diagnostisk utredning som ligger til grunn. Hver fjerde deltager (24,7 %) oppgir at de har hatt tilrettelagt undervisning som følge av matematikkvansker.

”Departementet ser med bekymring på den høye forekomsten av lese- og skrivevansker og matematikkvansker. Det er grunn til å tro at den høye forekomsten kan skyldes mangelfull øvelse for mange av deltakerne. I et rehabiliteringsperspektiv er det derfor grunnlag for å forvente gode effekter av å styrke regne- og leseferdighetene blant innsatte.” (St.meld. nr. 27, s. 23)

Det er et misforhold mellom selvrapporterte lesevansker og målte leseferdigheter i utvalget, og særlig egenvurdering av hvor gode leseferdighetene er gir et bilde som ikke er anvendbart for beregning av ressursbehovet for å bedre leseferdighetene. Selv om en relativt stor andel av de innsatte rapporterer at de har grader av vansker, viser en større andel av de innsatte prestasjoner på standardiserte leseprøver som ligger godt under det som er forventet på grunnlag av normene for testmaterialet.

Vi har foreløpig ikke grunnlag for å drøfte forekomsten av dysleksi blant innsatte fullt ut basert på et norsk utvalg, siden data om forholdet mellom kulturelt betingede eller konstitusjonelle vansker ikke er tilfredsstillende avdekket. Vi har imidlertid presentert argumenter for at mønsteret av prestasjonene på de ulike delprøvene som inngikk i leseprøven (Lesehastighet/Leseforståelse, Lesing av nonsensord og Ordkjeder)

sammenfaller, men at det også er noe større spredning i disse testene enn i testen som mer spesifikt er antatt å måle fonologiske ferdigheter. Dette kan indikere at det er en andel av deltagerne som har alvorlige lesevaner, men som ikke har fonologiske vansker som utgangspunkt for sine manglende leseferdigheter.

”Den lokale skolen og skoleeier må sørge for tilstrekkelig spesialpedagogisk kompetanse ved skolen i fengsel, og opplæringen må organiseres slik at retten til tilpasset opplæring ivaretas, herunder spesialundervisning etter enkeltvedtak. Departementet vil iverksette et pilotprosjekt om ulike lærevansker blant norske innsatte for utvikling av praksisområdet.” (St.meld. nr. 27, s. 35)

I og med at resultatet fra denne undersøkelsen er at en overveiende del av de innsatte har til dels alvorlige lesevaner, er dette et forhold som må forventes å ha stor betydning for effektiviteten av utdanningstilbudet for innsatte, og for den kunnskapstilegnelsen som er mulig å forvente på grunnlag av selvstudier. Det vil være av stor betydning at leseferdigheter blir kartlagt så tidlig som mulig i soningen, med tanke på særlig tilrettelagt undervisningstilbud under soning. Sett i relasjon til hva som motiverer for utdanning under soning (Manger, Eikeland, Diseth, & Hetland, 2006), er det en mulig tolkning at tidligere erfaring, utdanning og skolegang preger holdninger til å påbegynne utdanning under soning (tidlig under soningen er det viktigere å komme bort fra daglige fengselsrutiner, senere blir endring og mestring av framtiden og kanskje tilegning av kunnskap og ferdigheter i seg selv viktige motivatorer).

Oppsummering og praktiske implikasjoner

Resultatene fra denne pilotundersøkelsen blant innsatte i Bergen fengsel avdekker at en stor del av deltagerne har vansker med grunnleggende leseferdigheter som faller innenfor kriteriet for spesifikke lesevaner. I tillegg viser 34,4 % av deltagerne så svake fonologiske ferdigheter at det er forenlig med kriteriet for dysleksi. Andelen av deltagerne i denne undersøkelsen som tilfredsstillt kriteriet for en dysleksidiagnose (fonologisk prosesseringsvanske) er høyere enn antallet som rapporterer at de tidligere har fått stilt en diagnose (28 %). Dette kan skyldes ulikheter i kriterier som er lagt til grunn, testprosedyrer og ulikheter i normeringsgrunnlag som er anvendt.

Selvrapportering av leseferdigheter gir ikke et godt grunnlag for å vurdere den reelle forekomsten av lesevaner. Det er generelt en klar tendens i befolkningen til å overrapportere egne leseferdigheter. Dette finner vi også i det foreliggende materialet. Basert på forekomsten av nedsatte leseferdigheter som er avdekket i denne pilotstudien, er det rimelig å anta at det vil være av stor betydning å tilby utredning av lese-, skrive- og matematikkferdigheter blant innsatte. Dersom forekomsten av spesifikke lesevaner blir bekreftet i ytterligere studier, har dette også direkte betydning for ressursbehovet i fengselsundervisningen, særlig med tanke på differensiering og tilrettelegging av undervisningen. Innsatte med spesifikke vansker, dysleksi, vil ha behov for å lære kompensatoriske strategier, mens innsatte som strever mer i forhold til generelle lese- og skrivevaner, grunnet eksempelvis manglende lesetrening og manglende erfaring, vil ha et større behov for lavterskeltilbud i form av eksempelvis lesekurs, organisert lesetrening og lignende. Bedring av generelle leseferdigheter vil også forventes å ha merkbar innvirkning på resultatet av annen undervisning som tilbys innenfor fengselsundervisningen og for motivasjon for utdanning.

Bruk av normerte kartleggingsprøver i lesing, skriving og regning vil være sentrale redskaper for å kunne tilpasse opplæringen i tråd med innsatte evner og forutsetninger, og ulike pedagogiske programvarer kan være et av flere tilretteleggingstiltak for å trene på å forbedre lese- og skriveferdighetene. Erfaringen med en leseprøve som er tilrettelagt for voksne har vært tilfredsstillende, og den overveiende delen av leseprøvene har blitt brukt som gruppetesting. Gruppestørrelsen varierte betraktelig, fra enkeltvis og opp til omlag 20. Det er usikkert om dette har innvirket på resultatene i nevneverdig grad, men det umiddelbare inntrykket fra testsituasjonen er at dette var en uproblematisk tilnærming, så lenge det blir sikret at deltagerne ikke samarbeider om løsningen av oppgavene. Leseprøven som er anvendt i denne studien kan være et godt grunnlag for å vurdere leseferdighetene blant innsatte, men i sammenheng med en kartlegging av lesevaner og erfaringer med lesing. Start samtaler er innført i videregående skole som et hjelpemiddel for å kartlegge individuelle opplæringsbehov. Sammen med kartleggingsprøver vil start samtalen være et viktig redskap for å få tidlig kjennskap til den enkelte innsattes behov i en opplæringskontekst. I tillegg vil et godt utbygd bibliotek være en viktig støttestruktur i prosessen med å styrke innsatte leseferdigheter.

Resultatene fra denne pilotstudien avdekker at en svært stor andel av de innsatte strever med lesing og skriving. Studien avdekker videre at det er færre innsatte som

rapporterer gode regneferdigheter sammenlignet med leseferdigheter og skriveferdigheter. Likevel er det i underkant av en tredjedel som rapporterer gode ferdigheter i matematikk. Forskjellene som har fremkommet i denne rapporten når det gjelder selvrapping og de reelle lese- og skriveferdighetene indikerer at et tilsvarende forhold trolig vil synliggjøres når det gjelder de innsattes matematikkferdigheter. Matematikkferdigheter blant innsatte bør derfor kartlegges videre med standardiserte prøver.

Karriereveiledning er et av hovedsatsingsområde innen program for etterutdanning av rådgivere i grunnopplæringen i Hordaland. God utdanningsveiledning vil være en viktig faktor for at innsatte velger utdanning i tråd med egne forutsetninger, men det vil også være av stor betydning at innsatte har tilgang til tjenelige opplæringstilbud som er i tråd med individuelle behov og forutsetninger.

Denne pilotstudien har kartlagt leseferdighetene blant innsatte i Bergen fengsel. Utvalget i studien er ikke trukket som et representativt utvalg, men er basert på frivillig deltagelse. Deltagelsen var også relativt lav, under halvparten av de aktuelle innsatte takket ja til å delta. Det kan av den grunn ikke trekkes bastante konklusjoner med mer vidtrekkende gyldighet. For å få en fullstendig oversikt over leseferdighetene blant innsatte i norske fengsler vil det være nødvendig å få resultater fra et landsrepresentativt utvalg av innsatte. En slik undersøkelse er under planlegging.

Litteratur

- APA. (1994). *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders, Fourth edition*. Washington DC, USA: American Psychiatric Association.
- Asbjørnsen, A. E. (2002). Dysleksi. In B. Gjørnum & B. Ellertsen (Eds.), *Hjerne og atferd. utviklingsforstyrrelser hos barn og ungdom i et nevrobiologisk perspektiv ...et skritt videre* (2 ed.). Oslo: Gyldendal akademisk.
- Asbjørnsen, A. E., Obrzut, J. E., & Manger, T. (Unpublished). Can solving of wordchains be explained by phonological skills? Unpublished Manuscript in progress. University of Bergen.
- Bandura, A. (1997). *Self-efficacy. The exercise of control*. New York: W. H. Freeman and Company.
- Bandura, A. (2001). *Guide for construction of self-efficacy scales*. Unpublished manuscript.
- Eikeland, O.-J., & Manger, T. (2004). *Innsatte i norske fengsel: Utdanning og utdanningsønske [Inmates in Norwegian prisons: Education and educational intentions]*. Bergen: Fylkesmannen i Hordaland.
- Eriksen, H. R., Ihlebæk, C., & Ursin, H. (1999). A scoring system for subjective health complaints (SCH). *Scandinavian Journal of Public Health*, 27, 63-72.
- Gabrielsen, E. (2000). *Slik leser voksne i Norge. En kartlegging av leseferdigheten i aldersgruppen 16 - 65 år [Literacy in Norway. Reading skills in age group 16-65 years]*. Stavanger: Senter for leseforskning.
- Gabrielsen, E. (2005). Hvor godt må vi kunne lese for å fungere i dagens samfunn? [How well must we read in today's society?]. *Samfunnsspeilet*, 2, 45-49.
- Handal, G. (1964). *Standpunktprøver i skolen : leseprøve 7. klasse*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Helland, T., & Asbjørnsen, A. (2000). Executive functions in dyslexia. *Child Neuropsychology*, 6(1), 37-48.
- Manger, T., Eikeland, O.-J., Diseth, Å., & Hetland, H. (2006). *Innsatte i norske fengsel: Motiv for utdanning*. Bergen: Fylkesmannen i Hordaland.
- McCann, B. S., Scheele, L., Ward, N., & Roy Byrne, P. (2000). Discriminant validity of the Wender Utah Rating Scale for attention-deficit/hyperactivity disorder in adults. *Journal of Neuropsychiatry and Clinical Neurosciences*, 12(2), 240-245.

- Moffitt, T. E., Caspi, A., Harrington, H., & Milne, B. Y. (2002). Males on the life-course-persistent and adolescence-limited antisocial pathways: Follow-up at age 26 years. *Development and Psychopathology, 14*(179-207).
- Moody, K. C., Holzer, C. E., 3rd, Roman, M. J., Paulsen, K. A., Freeman, D. H., Haynes, M., et al. (2000). Prevalence of dyslexia among Texas prison inmates. *Tex Med, 96*(6), 69-75.
- Morgan, M., & Kett, M. (2003). *The prison adult literacy survey. Results and implications*. Dublin: Irish Prison Service.
- Pugh, D. N. (1994). Revision and further assessments of the Prison Locus of Control Scale. *Psychological Reports, 74*(3, Pt 1), 979-986.
- Pugh, D. N. (1998). Studies of validity for the Prison Control Scale. *Psychological Reports, 82*(3, Pt 1), 739-744.
- Rasmussen, K., Almvik, R., & Levander, S. (2001). Attention deficit hyperactivity disorder, reading disability, and personality disorders in a prison population. *Journal of the American Academy of Psychiatry and the Law. Vol 29(2) 2001, 186-193.*
- Samuelsson, S., Gustavsson, A., Herkner, B., & Lundberg, I. (2000). Is the frequency of dyslexic problems among prison inmates higher than in a normal population? *Reading and Writing, 13*(3-4), 297-312.
- Samuelsson, S., Herkner, B., & Lundberg, I. (2003). Reading and writing difficulties among prison inmates: A matter of experiential factors rather than dyslexic problems. *Scientific Studies of Reading, 7*(1), 53-73.
- Samuelsson, S., & Lundberg, I. (2003). The impact of environmental factors on components of reading and dyslexia. *Annals of Dyslexia, 53*, 201-217.
- Samuelsson, S., Lundberg, I., & Herkner, B. (2004). ADHD and reading disability in male adults: Is there a connection? *Journal of Learning Disabilities, 37*(2), 155-168.
- Shaywitz, S. E., & Shaywitz, B. A. (1988). Attention deficit disorder: Current perspectives. In J. F. Kavanaugh & T. J. Truss (Eds.), *Learning disabilities: proceedings of the national conference* (pp. 396-523). Parkton, MD: York Press.
- Shell, D. F., Colvin, C., & Bruning, R. H. (1995). Self-efficacy, attribution, and outcome expectancy mechanisms in reading and writing achievement: Grade-level and achievement-level differences. *Journal of Educational Psychology, 87*(3), 386-398.

- Snowling, M. J., Adams, J., Bowyer-Crane, C., & Tobin, V. (2000). Levels of literacy among juvenile offenders: The incidence of specific reading difficulties. *Criminal Behaviour and Mental Health, 10*, 229-241.
- Solheim, I., & Ytrehus, S. (2005). *Lese- og skriveopplæring som nytter. Etterundersøkelse av deltagere på AOFs lese- og skivekurs [Reading and writing teaching that works. Follow-up of participants in AOF's reading and writing courses]* (No. 481). Oslo, Norway: FAFO.
- Stattin, H., & Klackenbergs Larsson, I. (1993). Early language and intelligence development and their relationship to future criminal behavior. *Journal of Abnormal Psychology, 102*(3), 369-378.
- Stein, J. F., & Fowler, M. S. (1993). Unstable binocular control in dyslexic children. *Journal of Research in Reading, 16*(1), 30-45.
- Strømsø, H., Hagtvet, B. E., Lyster, S., A. H., & Rygvold, A.-L. (1997). *Lese- og skriveprøve for studenter på høyskole- og universitetsnivå*. Oslo: Institutt for spesialpedagogikk, Universitetet i Oslo.
- Torstensen, N. (1977). *Hurtiglesing*. Oslo: Schibsted
- Trzesniewski, K. H., Moffitt, T. E., Caspi, A., Taylor, A., & Maughan, B. (2006). Revisiting the association between reading achievement and antisocial behavior: new evidence of an environmental explanation from a twin study. *Child Development, 77*(1), 72-88.
- Vellutino, F. R., Fletcher, J. M., Snowling, M. J., & Scanlon, D. M. (2004). Specific reading disability (dyslexia): what have we learned in the past four decades? *Journal of Child Psychology and Psychiatry and Allied Disciplines, 45*(1), 2-40.
- Ward, M. F., Wender, P. H., & Reimherr, F. W. (1993). The Wender Utah Rating Scale: An aid in the retrospective diagnosis of childhood attention deficit hyperactivity disorder. *American Journal of Psychiatry, 150*(6), 885-890.
- WFN. (1968). *Report of research group on developmental dyslexia and world illiteracy*: Bulletin of the Orton Society.
- WHO. (2006). *ICD-10, International Statistical Classification of Diseases and Related Health Problems, 10th Revision*

ISBN 978-82-92828-02-1